

ISSN
2547-989X

Sinop Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

Araştırma Makalesi

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (1), 1-26

Geliş Tarihi: 08.02.2021 Kabul Tarihi: 14.06.2021

Yayın: Ocak-Haziran 2021 Yayın Tarihi: 30.06.2021

<https://doi.org/10.30561/sinopusd.876841>

<https://dergipark.org.tr/sinopusd>

ŞAH İSMAİL HATAYÎ'DE “KUTUP/MEHDİ” İNANCI

“Bu dünya turdukça eger tursan da
On dünya dolusu kitap görsen de
Her harfine bin bir ma'na virsen de
Mürşid-i kâmile varmadan olmaz”
Şah İsmail Hatayî

Mehmet Emin BARS*

Öz

Safevi Devleti'nin kurucusu olan Şah İsmail (1487-1524), aynı zamanda büyük bir sanatçıdır. Şiirlerinde “Hataî/Hatayî” mahlasını kullanan Şah İsmail, XVI. yüzyılın en önemli Azeri-Türk şairlerindedir. Şah İsmail'in kurduğu devlet, Şiilik temeli üzerine inşa edilen tarikat devletidir. Devlet heterojen bir yapıya sahiptir. Çeşitli milletlere mensup insanları bir arada tutmaya çalışan Şah İsmail, halkın mücadele heyecanını canlı tutmak için şiirlerinde kutup/mehdi inancını sürekli işlemiştir. Çünkü Şah İsmail için şiir, ideolojik mesajların verildiği bir araçtır. Divan'ının yanı sıra Dehnâme ve Nasihatnâme adlı bilinen eserlerinde de bu ideolojik tavır açık biçimde görülmektedir. Sanatının ayırıcı niteliği şiirlerinde bir propaganda vasıtası olarak kullandığı ideolojisidir. Şah İsmail hem halifeleri hem de şiirleri vasıtasıyla kendisini Anadolu'daki konar-göçer Alevi Türkmen halkına mehdi olarak tanıtmıştır. Şiirlerinde bir tarikat şeyhi/mürşidi olarak görülmüştür. Şah İsmail, Erdebil sufiliğinin yanı sıra Akkoyunlu hanedanının da varisidir. Uzun Hasan'ın torunu olması ona siyasi bir karizma da katmıştır. Soylu bir aileye mensubiyeti, seçkin dinî lider dedesi Şeyh Safiyüddin'in mirası, soyunu Hz. Peygamber'e (sav) dayandırması, karizmatik ve olağandı-

* Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mebars@bingol.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6972-6860>.

şu kişisel özellikleri onun kutup/mehdi olarak görülmesini sağlamıştır. Şah İsmail iktidarı ele alıp tanrısal düzeni sağlayacaktır. Sosyal, siyasi, dinî kaosu sona erdirecektir. Şah İsmail'in çok kısa sürede büyük bir devlet kurmasını sağlayan en önemli nedenlerden biri de mehdilik iddiasıdır. Bu çalışmada Şah İsmail'in şiirlerinde kutup/mehdi inancının varlığı incelenmiştir. İncelemede Şah İsmail'in şiirleri esas alınmıştır. Şah İsmail'in kısa bir sürede ve çocuk denecek yaşta tahta geçmesinde, güçlü bir devlet kurmasında kutup/mehdi inancının etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Şiirlerinde işlediği düşüncelerden yola çıkılarak Şah İsmail'in bu inancı siyasi güç kullanmada etkin biçimde kullandığı görülmüştür. Şah İsmail'in hayatı, içinde bulunduğu kültürel ortam, tasavvufun halk üzerindeki etkisi kutup/mehdi inancının halk üzerindeki tesirini arttırmıştır. Şah İsmail ile ilgili halk arasında efsaneler yaratılmış, mehdi olarak kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şah İsmail, Safevi, Kutup, Mehdi, Şiir.

The “Qutb/Mahdi” Belief in Shah Ismail Hatayi

Abstract

Shah Ismail (1487-1524), the founder of the Safevi state, is also a great artist. Shah İsmail who uses the pseudonym “Hataî/Hatayî” in his poems, is one of the most important Azerbaijani-Turkish poets of the 16th century. The state established by Shah Ismail is the sect state built on the foundation of Shiism. The state had a heterogeneous structure. Shah İsmail, who tries to keep people from various nations together, has constantly cultivated the qutb / mahdi belief in his poems to keep the public's excitement of struggle alive. Because, for Shah Ismail, poetry is a tool in which ideological messages are given. In addition to his Divan, this ideological attitude is clearly seen in his well known works called Dehname and Nasihatname. The distinctive feature of his art is his ideology, which he used as a means of propaganda in his poems. Shah Ismail introduced himself as a mahdi to the nomadic Alevi Turkmen people in Anatolia through his caliphs and poems. He was seen as the sect sheikh / murshid in his poems. Shah Ismail is the heir to the Akkoyunlu dynasty as well as the sufism of Ardebil. Being the grandson of Uzun Hasan also added a political charisma to him. Being a member of a noble family, the legacy of his grandfather Sheikh Safiyüddin who was a distinguished religious leader, attributing his lineage to the Prophet Muhammad

(peace be upon him), and his charismatic and unusual personal characteristics made him be seen as a qutb / mahdi. Shah Ismail would provide the divine order with his political power. He would end social, political and religious chaos. One of the most important reasons for Shah Ismail to establish a great state in a very short time is the claim of mahdi. In this study, the existence of qutb / mahdi belief in Shah Ismail's poems has been examined. In the analysis, Shah Ismail's poems were taken as basis. It was investigated whether the qutb / mahdi belief had an effect on Shah Ismail's ascension to the throne in a short time and at the age of a child and on establishing a strong state. Based on the thoughts of Shah Ismail in his poems, it was seen that he used this belief effectively in using political power. The life of Shah Ismail, the cultural environment, and the effect of sufism on the people increased the influence of the qutb / mahdi belief on the people. Legends were created among the people about Shah Ismail and he was accepted as a mahdi.

Keywords: Shah Ismail, Safevi, Qutb, Mahdi, Poetry.

Giriş

Şah İsmail, Haydar ile Halime Begüm'ün üç oğlundan biridir. Çocukluğu çeşitli zorluklarla geçmiştir. Bir yaşındayken babası Şeyh Haydar'ın Şirvanşahlılarla mücadelesinde Akkoyunlular tarafından öldürülmesi üzerine kardeşleri ve annesi ile yaklaşık dört yıl İstahr Kalesi'nde hapsedilmiştir. Safevilerin desteğini almak isteyen Akkoyunlu hükümdarı Rüstem Bey tarafından kardeşleriyle birlikte Tebriz'e getirilmiş, Sultan Ali'nin öldürülmesinden sonra Safeviler tarafından şeyh olarak seçilmiş ve Erdebil'e kaçırılmıştır. Akkoyunluların takibi üzerine önce Reş'te, ardından Lahican'a gelmiştir. Burada Kadı Şemseddin Lahici'den Farsça, Arapça, Kur'ân-ı Kerîm, tefsir, İsnâaşeriyye Şiası usulünü ve Kızılbaş reislerinden savaş tekniklerini öğrenmiştir. Akkoyunlu Rüstem Bey'in ölümünden sonra İran karışmış, İsmail Anadolu'ya geçmiş, Kızılbaş Türkmenler tarafından büyük destek görmüştür. İsmail 1502'de Akkoyunlu Elvend Bey'in ordusunu yenilgiye uğratmış, Tebriz'de tahta çıktıktan sonra hızlı biçimde Şiileştirme politikasına yönelmiştir. Safevi Devleti'nin sınırlarını savaşlarla kısa sürede genişletmiştir. Şah İsmail'in Anadolu'da bulunan Kızılbaş Türkmenler üzerindeki nüfuzu Osmanlı Devleti'ni

rahatsız etmiştir. Şah İsmail çeşitli siyasi ve askerî mücadelelerden sonra büyük bir devlete sahip olmuştur. Yavuz Sultan Selim, 1514'te Şah İsmail'i Çaldıran'da yenilgiye uğrattıktan sonra kaçarak Dergezin'e çekilmiş, bütün çabalarına rağmen eski ihtişamlı günlerine kavuşamamıştır (Yılmaz, 2001: 39-42; Gündüz, 2010: 253-255).

Şah İsmail, saltanatını Şii boylarının desteğine dayandırmıştır. Hükümdarlığı İran, Azerbaycan ve Anadolu'daki Alevi-Kızılbaş zümreleri tarafından meşru olarak tanınmıştır. Erdebil sufilerinin ve özellikle atası Safiyyüddin İshak-ı Erdebili'nin nüfuzunu iyi kullanmıştır. Halk arasında kendisiyle ilgili efsaneler yaratılmıştır. Gölpınarlı ve Boratav'ın ifadeleriyle “yıllardır beklenen Şah'ın gelmekte olduğu propaganda edilerek bunlara âdeta Mehdî payesi verilmiştir” (2010: 8).

Şah İsmail-i Safevi, devlet başkanlığının yanında bir sanatçıdır. O, XVI. yüzyılın en önemli Türk şairlerinden biridir. Şah İsmail, şiirlerinde “Hataî/Hatayî” mahlasını kullanmıştır. Hatayî kelimesinin Tebriz'de bir yer veya Türk dilli bir kabilenin adı olduğu, kelimenin “hata, günah, yanlış” gibi anlamlarına bağlı olarak tasavvufta tevazuu simgelediği için kullanıldığı ifade edilmiştir (Yılmaz, 2001: 27). Ölümünden sonra Anadolu'da Şah İsmail'in şiirlerini örnek alan, “Hatayî” mahlasını kullanan çok sayıda Alevi-Bektaşî şair yetişmiştir. Bu durum hangi şiirlerin Şah İsmail'e ait olduğu konusunda karışıklıklara neden olmuştur (Anıl, 2010: 256). O, Alevi-Bektaşî edebiyatının yedi büyük şairinden biri kabul edilmiştir. Alevi-Bektaşî şairleri üzerindeki tesiri hâlâ devam etmektedir. Şiirlerinde sade halk Türkçesini kullanan Şah İsmail'in az sayıda Farsça şiiri de bulunmaktadır. Şiirleri Azeri Türkçesinin en işlek örneklerini oluşturmaktadır. Hem hece hem de aruzla şiirler yazmıştır. Klasik tarzda şiirlerinin yanı sıra dinî-tasavvufî ve halk şiiri tarzında da şiirleri vardır. Özellikle nefesleri halk söyleyişlerinin en güzel örneklerini oluşturmaktadır. Sanatının ayırıcı niteliği şiirlerinde bir propaganda vasıtası olarak kullandığı ideolojisidir. Temizkan'ın ifadeleriyle “Anadolu'daki Alevîlere gönderdiği propagandacı halifelerin kendisini bir Mehdî müjdecisi, hatta Mehdî olarak tanıtmaları, onu yüceltme ve ona manevî kimlik kazandırma maksadına yöneliktir” (2001: 23). Çağdaşları ve hayranları tarafından “sahib-i seyf ü kalem” şeklinde

adlandırılan Şah İsmail, Arapça ve Farsça bilmesine rağmen bir tarikat şeyhi/mürşidi edasıyla şiirlerini Türkçe yazmıştır.

Orta Çağ'da bir siyaset anlayışının ya da bir devletin ayakta kalabilmesi için bir ideolojiye dayandırma olgusu mevcuttu. Şah İsmail'in kurduğu devlet de bu olguya uygun biçimde yapılandırılan bir tarikat devletiydi. Bundan dolayı Şah İsmail'in devletini kurduktan sonra yaptığı işlerden birisi, On İki İmam Şiiliği'ni devletin resmî mezhebi ilan etmesi olmuştur (Kaplan, 2019: 314). Devlet, Şiilik temeli üzerine inşa edilmiştir. Safevi Devleti heterojen bir yapıya sahipti. Çeşitli milletlere mensup insanlar Şah İsmail tarafından Şiilik ideolojisi altında birleştirilmiştir. Nitekim aşk konulu az sayıdaki şiirlerinin dışında tüm şiirlerinde Şiilik ideolojisi yapılmıştır. Şah İsmail, halkının mücadele heyecanını canlı tutmak için şiirlerinde bu inancı sürekli işlemiştir. Şah İsmail için şiir, ideolojik mesajların verildiği bir araçtır. Divan, Dehnâme ve Nasihatnâme adıyla bilinen eserlerinde bu ideolojik tavır açık biçimde görülmektedir.

1. İslam Düşüncesinde Kutup/Velayet/Mehdi İnancı

Bir kurtarıcının geleceği düşüncesi hem ilkel inançlarda hem de büyük dinlerde vardı. Bu beklenti toplumsal bozulmaların, karışıklıkların arttığı dönemlerde daha da güçlenmiştir. Dünyada istenilen mutluluğu elde edemeyen insanlar, bu karanlık dönemin sona ereceğini, geceden sonra gündüzün gelmesi gibi aydınlık günlerin geleceğini umut etmişlerdir. Kadim inançlarda görüldüğü gibi İslamiyet'te de ortaya çıkan mehdilik inancı böyle bir umudun neticesinde ortaya çıkmış ve İslam düşüncesi içerisinde kendisine geniş bir taraftar kitlesi bulmuştur. Bu kitle çoğu zaman pasif olarak görülse de zaman zaman aktif bir protest tavrı sergilemiş, bu tavrın sonuçları geniş kapsamlı olmuştur.

İslamiyet'teki mehdi inancı büyük oranda Yahudi ve Hıristiyan dinindeki mesih inancının etkisiyle şekillenmiştir. Yahudiler mesihin yalnızca İsrailoğulları için bir kurtarıcı olduğuna, Hristiyanlar İsa Mesih'in ona inanan herkesi kurtuluşa erdireceğine ve dünya krallığında bir cennet hayatı yaşanacağına inanırken İslami-

yet'te mehdinin bozulan düzeni sağlayacağına, adaleti yeniden tesis edeceğine, kimsenin haksızlığa uğramayacağı bir ideal toplum düzeni yaratacağına inanılmıştır (Baraç, 2019: 28-29).

Kur'ân-ı Kerîm'de, Buhârî ve Müslim'in hadis kitaplarında mehdi kelimesi geçmemektedir (Fığlalı, 1982: 202). Ancak Ahmed b. Hanbel, İbn Mâce, Ebû Dâvud, Tirmizî, Hakîm, Taberânî gibi muhaddisler mehdi konusunda Hz. Peygamber'e (sav) atfedilen sözleri nakletmişlerdir. Bu metinlere göre mehdi mutlaka gelecektir. Mehdi, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in soyundan olacaktır. Adı Hz. Peygamber'in (sav) adı, babasının adı da ona uygun olarak Abdullah olacaktır. Bütün Müslümanlar onun hâkimiyeti altına girecek, o bozulan düzeni geri getirecek, dünyayı adaletle idare edecektir. Onun hakimiyeti beş, yedi veya dokuz yıl sürecek, iktidarının bitiminde kıyamet kopacaktır (Yavuz, 2003: 371).

Önce Şiilerde, Emevilerde ve Abbasilerde ortaya çıkan mehdi inancı sonrasında Sünniler tarafından da benimsenmeye başlanmıştır. Her İslam mezhebi kendisine göre farklı bir mehdi profili çizmiş, kendi mehdisini yaratmıştır. Mehdilik fikri siyasi, sosyal ve dinî kaygılardan ortaya çıkmıştır (Fatiş, 2017: 212). İslam tarihinde siyasi iktidarı ele geçirmek isteyen çok sayıda kişi tarafından kullanılmış, bu kişiler kendilerini mehdi ilan ederek büyük hadiselerle sebep olmuşlardır. Bu hususla ilgili Kütüb-i Sitte gibi İslam uleması tarafından sahih kabul edilen hadis mecmualarında kurtarıcı niteliğiyle mehdinin geleceğine dair rivayetlerin yer alması Sünni gelenekte de bu inancın yayılmasını sağlamıştır. Mehdi inancı Şii inançlarında imanın esaslarından biri olarak kabul edilirken Sünni inancında bir müjde olarak algılanmış, imanın esaslarından birini oluşturmamıştır (Yıldız, 2018: 659).

Kurtarıcı niteliğine inanılan mehdinin çoğunlukla dünyanın sonlarına doğru geleceği düşünülmüştür. Beklenen kurtarıcı tanrısal niteliklerle donatılmıştır. Tanrısal niteliklere sahip olduğu olağanüstü doğumundan itibaren kendisini gösterecektir. Mehdi zor şartlar altında tanrısal ilham ve vahiyle problemleri çözecektir. Her inanç sistemi mehdinin kendi dinlerinin yayılma merkezlerinde ortaya çıkacağına inanmıştır. "Ülke içinde halkına cennet saadetini tattıracak olan mehdi ideal

bir devlet adamı, sosyal reformcu, dinin kurallarını hayata geçirecek peygamber ve rahip olarak tasavvur edil[miştir]” (Sarıkçıoğlu, 2003: 370). Mehdinin ölümünden sonra dünya hayatında tekrar düzen bozulacak, karmaşa başlayacaktır.

Kutup inancı da İslam tasavvufunda önemli bir yer tutmuştur. Kutup “değirmen taşının mili” anlamına gelir. Büyük değirmen taşı, milin etrafında döndüğü gibi bütün âlem de kutbun etrafında döner. Manevi derecesi büyük olan kutup, âlemin ruhudur. Âlemde mutlak güç ve yetki yalnızca Allah’ındır. Kutup kendi kafasına göre değil Allah’ın izniyle hareket eder (Cebecioğlu, 2009: 385). Kutup/gavs tasavvufta dünyanın ve âlemin manevi yöneticisi olduğuna inanılan, veliler zümresinin en üst tabakasında yer alan velidir. O, kutbiyyet makamında bulunur. Kutbun altında ona bağlı olan çok sayıda veliler grubu vardır, onların başında da birer kutup vardır. Bu durumda en baştaki veli “kutb-ı aktab (gavs-ı azam)”dır.

Kutup inancı velayet teorisine bağlı olarak hem ortodoks hem de heterodoks sufi zümrelerinde gelişen bir inançtır. Velilerin başında bulunan kutb-ı aktab, başka bir veliyi veya kutbu azletme veya tayin etme yetkisine de sahiptir. Kutba yüklenen zaman ve mekâna bağlı olmamak, varlığının ezeli olması gibi nitelikler Allah’a aittir. İslam uleması arasında Allah’ın birtakım vasıflarının kutuplara yüklenmesi eleştirilmiş, İslam’ın tevhit inancına ters olduğu vurgulanmıştır (Ateş, 2002: 498). Tarikatlarda geniş bir biçimde yer alan kutup, Allah tarafından hem maddi hem de manevi otorite olarak görevlendirilen kişidir. Kutup mertebesine ulaşan kişide Allah’ın tüm sıfatları tecelli eder. “Sahib-i zaman” sıfatıyla kötülükleri, zulmü kaldırmak onun görevidir. Her iki dünyanın sahibi olması nedeniyle kutup, bu dünyadaki siyasal iktidarın da sahibidir. Onun dışındaki iktidarlar meşru değildir.

Kutup tasavvufun ilahi birtakım sıfatlarla süslediğı ve “insan-ı kâmil” olarak adlandırdığı ideal insandır. İnsan velayet mertebesindeki tüm basamakları geçerek “insan-ı kâmil” olur ve ilahi gerçeklere ulaşır¹. Kutup, velayet teorisindeki piramidin en tepesindeki velidir. Bu anlamda kutup inancı, velayet teorisine göre ortaya çıkmıştır.

Tasavvufta mehdi, kutup ve abdalların oluşturduğu topluluklar “ricalü'l-gayb” olarak adlandırılmıştır. Ricalü'l-gayb telakkisi, gerek dünyadaki düzenin sağlanması, korunması gerekse de manevi âlemdeki düzenin devamı, iyiliklerin arttırılıp kötülüklerin azaltılması için bazı kulların özel olarak görevlendirildiği inancına dayanır. Bu kimseler herkes tarafından bilinmediklerinden, birtakım sırlara vakıf olduklarından rücalü'l-gayb olarak adlandırılmışlardır. Ricalü'l-gayb'ın en yüksek noktasında kutup bulunmaktadır. Kutbun yanında iki imam bulunur, kutup ile iki imama “üçler” denir. Onların altında “evtad” adı verilen âlemin dört yanında görevli dört veli vardır. Kutup, iki imam, dört evtaddan oluşan yedilere “abdal” denir. Bunlar her asırda mevcuttur ve sürekli seyahat halindedirler (Uludağ, 2008: 81-82).

2. Şah İsmail Hatayî'de Velayet Teorisi ve Kutup Doktrini

İslam tarihinde mehdi inancı Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit düşmesinden sonra ortaya atılmıştır. Şii gruplar hilafetin Hz. Ali'nin soyundan gelenlere ait olduğunu iddia etmişlerdir. Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye bir grup Müslüman tarafından halife ilan edilmiştir. Onun ölmediği, Radv Dağı'nda olduğu ve ahir zamanda geri gelip yeryüzünde adaleti ve huzuru sağlayacağına inanılmıştır. Bu düşünce Hicri I. yüzyılın ikinci yarısından sonra meydana çıkmış, önce Şiiler arasında yayılmış, sonra Sünniler arasında da kabul edilmeye başlanmıştır. İmamiye Şiası, Muhammed b. Hasan'ı mehdi olarak kabul etmiştir. O, ahir zamanda Deccâl'in gelişinden sonra ortaya çıkacak, iktidarı ele alıp tanrısal düzeni sağlayacaktır. Onun gelişiyile toplumdaki tüm sosyal, siyasi, dinî kaos sona erecektir (Fığlalı, 1982: 198; Aygan, 2019: 244). Buna göre Mehdi inancında bir anlamda altın bir çağ tasvir edilmektedir. Nitekim mehdi tabiptir, şifa kaynağıdır, doğru yolu gösterir. Bulunduğu zamanda sözü geçen kişidir. Evliyaların sırrının sahibidir. Mehdinin temel misyonu bozulan din ve dünya düzenini yeniden tesis etmektir.

Şah İsmail'in ortaya çıktığı dönem Doğu Anadolu ve İran coğrafyasında siyasi, sosyal, ekonomik bozulmaların arttığı, halkın mutlu olmak için çeşitli yollar aradığı bir bunalım devridir. Bunalımların yaşandığı bir zaman ve mekânda dünyaya gelen Şah İsmail, velayet teorisini ve kutup doktrinini etkin biçimde kullanmıştır. O kendisini zamanının kutbu olarak ilan etmiş, bunun doğal sonucu olarak da hem dinî hem de siyasi otoritenin tek sahibi olduğunu iddia etmiştir. Bu bakımdan önce mehdilik inancının Şah İsmail'e yansımaları, ardından bu inanca bağlı olarak ortaya çıkan dinî otoritenin sonucunda elde edilen siyasi güç üzerinde durulacaktır.

2.1. Kutup/Mehdi İnancının Şah İsmail'e Yansımaları

Şah İsmail, şiiri ideolojisi için bir araç olarak kullanmıştır. Onun için şiir bir propaganda vasıtasıdır. Halk üzerinde hakimiyet kurmak için mehdilik inancını sıkça işlemiştir. Şah İsmail, şiirlerinde sıradan bir kişi olmadığını, birtakım ilahi sırlara sahip olduğunu dile getirmiştir. O, nübüvvetin ve velayet sırrının sahibidir:

“Nübüvvet mendedür sırr-ı velâyet
Muhammed Mustafa'nun perverîyem” (448)².

Nübüvvet “peygamberlik, risalet” demektir. “Allah'ın vahiy yoluyla öğrettiği bilgileri ve O'nun emirlerini insanlara ulaştırıp ilâhî elçilik görevini yapma[k]” (Yavuz, 2007: 279)'tır. Fârâbî ve İbn Sînâ gibi bazı İslam filozofları ise nübüvveti “olağan öğretme ve öğrenme araçlarına başvurmadan sahip olunan bilgi” (Yavuz, 2007: 279) olarak tanımlamışlardır. Şah İsmail burada bir peygamber olduğu iddiasından ziyade sahip olduğu, kendisine verilen bilgileri kastetmektedir. Nitekim hemen ardından velayet sırrının sahibi olduğunu ifade eder. Veliler, peygamberlerin varisleridir. Şah İsmail elçilik görevini yerine getiren son peygamber Hz. Muhammed (sav)'i sever, çünkü onun nübüvveti kendisiyle devam etmektedir. Şah İsmail velayet bahçesinin bağbanıdır:

“Velâyet bâğçesinün bâğbânı
Üzin açdı cihân-ı enver oldı” (246).

Şah İsmail'in sahib olduğu sır bilmeyenlere, cahillere açılmamalıdır. Onlar sırrın değerini bilmezler. Nitekim bir cevherin, incinin değerini ancak alıcısı, müşterisi bilir. Veliler gizli hazinelerin sahibidir. Bu hazine herkese açılmaz. Aksi halde nadanlar hazineyi talan eder:

“İy Hatâyî bu sırrı harc eyleme nâdâne sen
Gevherün kadrini bilmez ger haridâr olmasa” (278).

“Eylemez hergiz Hatâyî sırr-ı Hakkı halka fâş
Çünkü birdür seri anun sahlamaz ser-dâr-ı iki” (544).

Şah İsmail sırların herkese açılmamasını başka şiirlerinde de dile getirir. Herkes velayet denizinde yıkanmalıdır. Gözleri görmeyenler, akli kıt olanlar bu sırlardan habersizdir:

“Velâyet bahrine yol bulmayanlar
Gözi a‘mâ ve ahmak bî-hâberdür” (297).

Hakk'ın sırrı kıymetlidir. Bu sözler söyleyenin/aracının değildir. Veliler, kutuplar Allah ile kullar arasında ancak birer aracıdır. Kendilerine verilen emaneti değiştirmezler. Allah'ın sözlerini olduğu gibi aktarır; içine hile, yalan katmazlar:

“Hak budur sözime hile katmazam
Herkes bu sırrı ‘ayan itmezem
Kıymeti bilinmez yerde satmazam
Ben bu nasihatı bir cândan aldum” (628).

Kutup, âlemde Allah'ın nazargâhıdır. Bu makam ancak Hz. Peygamber'in (sav) varislerine bağışlanmıştır. Bu anlamda kutup, peygamberliğin manevi hüviyetini temsil eder. Kutup âlemin merkezinde bulunurken, maddi ve manevi bütün varlıklar onun etrafında döner. Âlemdeki düzenin koruyucusudur. Şah İsmail de kendisini maddi ve manevi âlemin düzenleyicisi/lideri olarak görür. O, yakın ilmine mazhar olmuş, Hakk'ın sırrını idrâk etmiştir:

“ ‘Aynel-yakîn Hak sırrına idrâk iden insân idüm
İy ma‘rifetden bî-haber insafa gelgil bî-hayâ” (277).

“Kutb-ı aktab” ferdaniyet mertebesine ulaştığında onun iradesi Allah’ın iradesi olur. Ferdaniyet mertebesinde mekân ortadan kalkar. Varlık zaman ve mekândan münezze olur. Şah İsmail de kendisini bu makamda görür. Nitekim varlığının ezeli olduğunu söyler. O, ezeli varlığıyla zaman ve mekâna bağlı değildir:

“Yir yoh iken gök yoh iken tâ ezelden var idüm
Gevherün yek dânesinden ileri pür-kâm idüm” (440).

Şah İsmail sıradan biri değildir. Cihana gelişi de yeni değildir. Çünkü o, Hz. Muhammed (sav)’in nurunu, Hz. Ali’nin sırrını taşır:

“Muhammed nûrından ‘Alî sırrından
Hakikat bahri içre gevherem men” (475).

Bu bakımdan kimse onun cihana gelişini bir zamana bağlamamalıdır. O, ezelden beri vardır. Şahın (Hz. Ali’nin) emriyle gelmiştir:

“Ezelden gelmişem şâh emri ilen
Sagınmagil cihâna şimdi geldüm” (450).

Şah İsmail cihan sevdasından uzaktır, ancak zamanın kutbu/mehdisi olarak o her iki dünyanın da sahibidir. Güneş ve ay onun emrindedir:

“Menem ol fâil-i mutlak ki dirler
Menüm hükmümdedür hurşid ile mâh” (522).

Şah İsmail’in ezelden beri var olduğunu, insan bedeniyle görüldüğünü ve kimsenin sırrını bilmediğini ifade etmesi özel olarak görevlendirildiğini, ricalü’l-gayb topluluğundan biri olduğunu göstermektedir:

“Girdüm âdem cismüne kimsene bilmez sırrımı
Men bu Beytu’llâh içinde tâ ezelden var idüm” (441).

Şah İsmail, abdallardan biridir. Abdalların sürekli seyahat halinde olmaları zaman ve mekâna bağlı olmamalarını da izah etmektedir. Onlar cihanın dedikodusundan, boş sözlerinden uzaktır:

“Bugün abdâllaruz âzâd iy şâh
Cihânın kâl ü kıylinden berîyüz” (241).

Bu açıklamalar ışığında Şah İsmail'in şiirlerine bakıldığında onun kendisini kutup/mehdi olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Kutup, dünyanın ve âlemin manevi yönetiminin en üst tabakasında bulunan ve ona bağlı çok sayıda velinin olduğu kişidir. Şah İsmail de velayet sırrının sahibi olarak yönetimin en üst tabakasındadır ve gizli bilgilere sahiptir. O, peygamberlerin varisidir ve Allah tarafından emanet edilen sırları insanlara aktarır. Maddî ve manevî varlıkların etrafında döndüğü Şah İsmail, bir otorite olarak bu âlemlerin düzenleyicisidir. O, zamanının kutbu olması dolayısıyla zaman ve mekâna da bağlı değildir. Şah İsmail, üzerinde Allah'ın sıfatlarını taşıdığını iddia etmekte, kendisini hem dinî saltanatın hem de dünya saltanatının sahibi olarak görmektedir. Bu bakımdan onun dışındaki iktidarlar (dinî ve dünyevi) da meşru değildir.

2.2. Kutup/Mehdi-Siyaset İlişkisi ve Kutup/Mehdi İnançının Şah İsmail'in Siyasi Beklentilerine Yansımaları

Safevi tarikatı XII. yüzyılda Şah İsmail'in atalarından Şeyh Safiyyüddin İshâk-ı Erdebilî tarafından kurulmuştur. Tarikatın tasavvufî kaynağını Halvetilikle Kalenderilik oluşturmuştur. Tarikat kısa sürede geniş alana yayılmış ve Şeyh Cüneyd döneminde siyasi nitelik kazanmaya başlamıştır. Şeyh Cüneyd halifeliği esnasında ecdat kıyafetlerini terk edip sultanlar gibi giyinmiştir. Anadolu'da Türkmenler arasında yaptığı propagandalarda binlerce mürit toplamıştır. Uzun Hasan'la kurduğu akrabalık ilişkisi tarikatı için uygun siyasi zemin meydana getirmiştir. Oğlu Haydar'la beraber teşkilatlanma hız kazanmış, müritleri kızıl başlık taktıklarından "Kızılbaş" olarak adlandırılmaya başlamıştır. Şah İsmail'in tarikatın başına geçtiği dönemlerde müritler şeyhlerine taassup derecesinde bağlanmışlardır. "Safevîliğin Anadolu müritleri, Mehdi olarak telakki ettikleri Şah İsmail'e, sosyal ve manevî aczden kurtarıcı bir lider olarak kayıtsız şartsız itaat etmişlerdir" (Yılmaz, 2001: 33). Şah İsmail'e müritlerinin taassup derecesindeki bağlılıklarını sağlayan en önemli inanç kutup ve mehdi telakkileri olurken bunun yayılmasını sağlayan en önemli araç da şiirleri olmuştur. Şah İsmail'in şiirlerinde işlenen düşünceler onun

insanüstü bir varlık olarak görülmesini sağlayan temel kaynaklardan birini oluşturmuştur.

Türk dinî ve fikrî hayatında, uzun tarihî süreç içerisinde, çok sayıda din ve inanç sistemi görülmüştür. Gök Tanrı inancından İslamiyet'e kadar kabul edilen tüm inançlar, Türk sosyal ve siyasi hayatını da doğrudan şekillendirmiştir. Türkler tarafından kabul edilen inançlar arasında en geniş kapsamlısı ve uzun süreli İslamiyet olmuştur. Türk tarihinde zaman içerisinde İslam'ın birbirinden farklı yorumları meydana gelmiştir. Sünni (ortodoks) İslam yanında heterodoks³ İslam adı verilen İslamî yorum da oluşmuştur. Ocak (2010a: 22-26) heterodoks kelimesinin üç farklı boyutundan söz etmektedir: Siyasal boyutta siyasi iktidarların desteğini alan ortodoksiyi temsil eder. Örneğin Osmanlı Devleti'nde Sünnilik ortodoksiyi, İran'da heterodoksiyi temsil eder. Sosyal boyutta ortodoksi merkezi inancı, heterodoksi çevrenin inancı olarak sosyal tabanını daha ziyade kırsal kesim oluşturur. Teolojik boyutta ise ortodoks sınırları belli bir teolojiye sahiptir. Ancak heterodoksi merkeze karşı bir tepkinin sonucudur, bu bakımdan senkretik bir yapıya sahiptir. Türk tarihinde İslam heterodoksisi konar-göçer zümreler arasında sözlü kültüre dayalı biçimde İslam öncesi inanç sistemleri ve gelenekleri ile İslam'ın kitabi yorumunun birleşimiyle oluşmuştur. Bu inanç sistemi içinde, farklı Türk zümrelerinin eski inanç kalıntıları yoğun şekilde yer almıştır.

Şah İsmail tarafından bir devlet dini haline getirilen Şiilik, Safevi Devleti'nde siyasi iktidarın desteğiyle Anadolu'da heterodoks bir yapı sergilemiştir. Safevilerin ortodoksisini temsil eden Şiiliğin sosyal tabanını Doğu Anadolu Türkmenlerinin de içerisinde bulunduğu kırsal kesim meydana getirmiştir. Şiilik, merkezi temsil eden İslam ortodoksisine bir tepki olarak ortaya çıkmış, içerisinde çok sayıda inanç sistemini, geleneği barındırmıştır. Osmanlı Devleti'nde Doğu Anadolu'daki konar-göçer halk içerisinde sözlü gelenek yoluyla geniş taraftar kitlesi bulan Şiilik, İslam öncesi inanç sistemleri ile beraber İslam'ın kitabi anlayışını da içerisinde barındırmıştır. Osmanlı-Safevi mücadelesinin temel nedenini Şiiliğin Doğu Anadolu'da yoğun biçimde propaganda edilmesi sonucunda ortodoks düşün-

ceyi temsil eden Osmanlı siyasi otoritesinin varlığının tehlikeye girmesi oluşturmuştur.

Türk sosyal tarihinde merkezî yönetim ile kırsal kesim arasındaki çeşitli çatışmalara, anlaşmazlıklara bağlı olarak isyanlar görülmüştür. Babailer, Şeyh Bedrettin isyanı bunlardan sadece ikisidir. Bu isyanlar ilahi bir düzenin kurulmasını sağlayacak ilahi niteliklere sahip kurtarıcı (mehdici, mesiyantik) beklentisi sonucu ortaya çıkmıştır. Ocak (2010b: 49) bu isyanların liderlerinde isyan hareketine girişmeden önce bir mağaraya çekilerek uzunca bir süre inziva hayatı yaşadıklarını, sonrasında Tanrı'dan bir mesaj üzerine harekete geçtiklerini, taraftarlarını bu şekilde ayaklanmaya çağırdıklarını ifade eder. İslam'ın heterodoks yönünü temsil eden bu kişiler, ortodoks İslam'ın taraftarlarınca şiddetli bir tepkiyle karşılanmış, çeşitli suçlamalarla itham edilmiş, mehdilik ve hulul iddiasıyla zındık ve mühlit ilan edilerek şeyhülislamın fetvalarıyla idam edilmişlerdir (Ocak, 2010c: 50-51). Bu idamlarda mevcut tarikatların vahdet-i vücud düşüncesine paralel bir “kutub/mehdi” telakkisiyle hareket edip siyasi iktidarı eleştiren bir yapı kazanması önemli bir etken olarak görülmüştür. Dinî ve siyasi otoritenin temsilcisi oldukları iddiasına sahip kutub/mehdi merkezli doktrinler, bu tür ortamların yarattığı tepkilerin sonucudur⁴. Şah İsmail hareketi de böyle bir ortamın ürünüdür. Şah İsmail dönemi Safevi Devleti gücünü içinde bulunduğu şartlardan ve bu telakkiden almıştır.

Ocak, Selçuklu ve Osmanlı dönemi sufi çevrelerinin siyasal iktidarla ilişkisini iki kategoriye ayırır: a) İlk grup Sünni şehirli sufilerin oluşturduğu, siyasal iktidar ile uyumlu ilişkiler içinde bulunan “conformist sufilik”, b) ikinci grup çoğunlukla Sünni Müslümanlık dışındaki konar-göçer, kırsal kesimden meydana gelen, militan karakterli “non-conformist sufilik”tir (2010d: 76-77). Mevleviler, Halvetiler, Nakşibendiler siyasal iktidarla iyi geçinen, Sünniliğin müdafileri olarak conformist sufilere; Kalenderiler, Melamiler yönetimin gizli muhalifleri olarak non-conformist sufilere örnek olarak verilebilir. Bu yönüyle Şiiiliğin bir kısım konar-göçer, kırsal halk arasındaki etkinliği, özellikle Şah İsmail'in şahsında büyük

bir devlet kurma idealini besleyen militarist karakteri ile non-conformist sufilik niteliğini taşır.

İran'ın bir bütün olarak Şiileşmesi Safevi Devleti dönemindedir. Şah İsmail tarafından kurulan devletin resmî mezhebi İsnâaşeriyye Şiiliği'dir. Safevilerin kökeni Erdebil Tekkesi'ne dayanmıştır. Erdebil Tekkesi dinî ve siyasi hadiselerin merkezinde bulunmuştur. Özellikle “Şeyh İbrahim'den sonra tekkenin başına yerleşik teamüle uygun olarak oğlu Şeyh Cüneyd (ö. 864/1460) yerine, o zamanlar bölgede hâkim olan Karakoyunluların dünürü olan Cüneyd'in amcası Şeyh Cafer'in geçmesi ve Cüneyd'in Erdebil'den uzaklaştırılması, aynı zamanda tekkenin politikleşme tarihinin de başlaması anlamına gelmiştir” (Kaplan, 2008: 184-185). Şeyh Cüneyd her geçen gün artan taraftarlarının etkisiyle şeyhlik postunun yanında siyasi hakimiyet kurma hevesine kapılmıştır. O zamana kadar bir tarikat olan Safevilik, Şeyh Cüneyd'in gayretleriyle tarikat devleti olma yönünde ilerlemiştir. Şeyh Cüneyd'in Akkoyunluların davetiyle Diyarbakır'a gitmesi, Akkoyunlu beyi Uzun Hasan'ın kız kardeşi ile evliliği, manevi nüfuzunun yanına siyasi bir güç de katmıştır. Annesi Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kızkardeşi olan Şah Haydar'ın dayısının kızı Alemşah Halime Begüm ile evlenmesi siyasi gücü daha da arttırmıştır (Gölpınarlı, 1969: 231-236; Temizkan, 2001: 14-18; Kaplan, 2019: 73).

Şah İsmail'in çok kısa sürede geniş halk kitleleri üzerinde etkili olmasını sağlayan en büyük niteliği mehdi olarak kabul edilmesidir. Mehdi eskatolojik kurtarıcı bağlamında “ahir zamanda ortaya çıkacak, yeryüzünde zulüm ve sıkıntıları sona erdirerek adalet ve mutluluğu hâkim kılacak, Allah'ın seçtiği bir liderdir” (Ayğan, 2019: 243). Mehdi tasavvurunun bulunduğu inançların çoğunda geleceği beklenen seçilmiş kişiden siyasi başarılar beklenmiştir. Yeni Gineliler, Kızılderililer, Kuzey Amerika Yerlileri, Aztekler, eski Mısırlılar, Hindular, Mecusiler, Yahudiler, Müslümanlar gibi birçok halk, gelecekte bir hükümdarın gelip yabancıları ülkelerinden kovacağına, refah ve adalet getireceğine inanmıştır (Sarıkcıoğlu, 1997: 78-81).

Kurtarıcılar Tanrı'nın düzenini geri getirecek, gerçekleri anlatacak, dini ihya edeceklerdir. Bunlara din ve dünya işlerinde yardım edecek insan, hayvan veya meleklerden oluşan yardımcıları vardır. Mehdi Tanrı'nın düzenini getirmeye çalışırken onun çalışmasını engellemeye çalışacak düşman ve muhalifleri de ortaya çıkacaktır. Mehdilik telakkisi bazı sufi zümrelerinde "müceddid" şeklinde ortaya konulmuştur. Ebu Dâvud'dan alınan bir hadiste "Allah her yüzyılın başında bu ümmete dinlerinde yenileme yapacak (yüceddidü) birini gönderir" (Ebû Dâvud, Melâhim: 1'den akt. Görgün, 2011: 234) denilmiştir. Bu hadis hem klasik hem çağdaş âlimler tarafından tekrar edilmiştir. Buradaki yenilenme dinde bir değişiklik yapmak değildir. Zaman içerisinde dinle ilgili zayıflayan bağları yeniden kuvvetlendirmektir. Tecdid kavramı çoğunlukla insanların kendilerini rahat hissetmedikleri dönemlerde ortaya atılmıştır. Nitekim "Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu, ülkede istikrar ve refahın yaygın bulunduğu dönemlerde tecdid konusunun bir mesele haline gelmemesi bu yönden önem taşır" (Görgün, 2011: 234).

Şah İsmail'in Safevi Devleti, Osmanlı Devleti'nin kendi içinde birtakım sorunlarla mücadele ettiği bir dönemin ürünüdür. Mehdi/kutup/müceddid olarak kabul edilen Şah İsmail'in çıktığı böyle bir devirde geniş taraftar kitlesini etkilemesi döneminin sosyal, siyasi ve ekonomik şartlarıyla yakından ilişkilidir. Ancak müceddid inancı bütün sufi çevrelerinde itibar görmemiştir. Bazı zümrelere göre mehdinin niteliklerine sahip olacak müceddid, Fatıma'nın neslinden olacak, Şiilere yapılan zulümleri sona erdirecek, dünyada teokratik bir düzen inşa edecektir (Aydın, 2019: 256). Şah İsmail de Şiilere yapılan zulümleri sona erdirmeye amacıyla ortaya çıkmıştır. Hâkimiyeti altında yaşayan halkı Şiiliğe zorlaması, özellikle Sünni kesime karşı yaptığı kısımlar, teokratik bir tarikat devleti kurma ideali, soyunu Hz. Ali'ye bağlama gayretleri mehdinin niteliklerini üzerinde taşıyacak olan müceddidi hatırlatmaktadır. Şah İsmail'in şiirlerinde Hz. Ali ideal bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. Ali âdeti Şah İsmail'in suretinde yeryüzüne tekrar inmiştir. Şah İsmail birçok şiirinde Hz. Ali'nin soyundan gelmenin övüncünü dile getirmiştir:

“Şâh-ı merdân ‘Alî’nün âliyem evlâdiyem
Zülfikar u tâc u Düldül uş nişânı mendedür” (303).

“Menüm bu tendeki cânım ‘Alîdür
Menüm hem dîn u îmânım ‘Alîdür.” (304).

Şah İsmail, Akkoyunlu Devleti’nin varisi olarak soylu bir aileye mensuptur, seçkin dinî lider dedesi Şeyh Safiyüddin’in varisidir, aynı zamanda Hz. Muhammed (sav) ve Hz. Ali’nin doğrudan soyundan geldiğini iddia etmiştir. Tüm bu nitelikler karizmatik ve olağandışı kişisel özellikleriyle süslendirildiğinde onun mehdilik/kutupluk makamına kolayca oturmasına yetmiştir. Şah İsmail, Hz. Muhammed’in (sav) dinini yeniden ihya etmek için gelmiştir. O, bu dinin gizli sırlarını taşıyan Ali’nin esrarına sahiptir:

“Açaram dîn-i Muhammed mezhebin îmân için
Lâ fetâ illâ ‘Alî⁵ ol sırr-ı pinhân mendedür” (304).

Mehdi inancı Şii inancının temel akidelerinden biridir. Bu inanç, siyasal baskı altında yaşamaya çalışan Şia zümresinin geleceğe ümitle bakmasını sağlayan bir güç olmuştur. “Çünkü Hz. Ali ve Ehl-i Beyt adına yola çıkan bu fırkalar, İslam cemiyetinde vukû bulan siyasî çekişmelerden en fazla müteessir olan kitlelerdi” (Fığlalı, 1982: 203-204). Şiilere göre Hz. Peygamber’den sonra Hz. Ali onun yerine tayin edilmiştir. Bu yüzden Şah İsmail’in şiirlerinde üzerinde en fazla durduğu isim Hz. Ali’dir. Hz. Ali her vesile ile anılır:

“Ol kerâmet kânısın kim Hak Te‘âlâdan sana
Şark u garb u ‘arş u kürs oldı müsahhar yâ ‘Alî” (248).

“Nice kim enbiyâ vü evliyâ var
Kamusı katredür ‘ummân ‘Âlîdür” (371).

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde kendisini “sahib-i zaman” ve “mehdi-i devran” olarak gören çok sayıda heterodoks inanca sahip sufi ortaya çıkmıştır. Kutup veya mehdinin siyasi bir misyonu vardır. Şah İsmail de mehdilik iddiasıyla siyasal iktidar kurmak için yola çıkmıştır. Velayet piramidinin en tepesinde kendi-

sini gören ve müridlerini buna inandıran Şah İsmail, manevi otorite ile beraber siyasi otoritenin de sahibi olduğu iddiasını tekrarlamıştır. O sahib-i zaman ve mehdî-i devrandır. Doğu Anadolu’da eski Türk inançlarının izlerini hâlâ taşıyan göçebe Türkmenler Şah İsmail’i kutup/mehdî olarak kabul etmiş, Osmanlı saltanatına karşı Safevi şahlığına desteklemişlerdir. Şah İsmail devlet tacıyla, zamanın mehdîsi olarak ortaya çıkmıştır:

“Bahâdır gaziler kopdı başında tâc-ı devlet var
Budur Mehdî zamân devri cihân nûr-ı bekâ geldi” (551).

Allah’ın her yüzyılın başında bu ümmete dinlerinde yenileme yapacak birini göndereceği inancı, Müslüman toplumlarda her yüzyılın başında bir kurtarıcı beklentisine dönüşmüştür. XVI. yüzyıla girilirken İslam dünyasında ortak kabul gören bir lider yoktu. Dünyanın bu dönemde değişmesi gerektiği düşüncesi yayılmıştır. İslam cemaatinin bir kısmı mehdîyi beklemeye başlamıştır. Bu durum Şiiiler arasında on ikinci imamın geleceğine dair güçlü bir inanç meydana getirmiştir. Bu kişi siyasi anlamda gücü de elinde bulunduracaktır. Şah İsmail’in propaganda döneminde ölümcül salgınlar, savaşlar, anarşi, felaketler, kıtlıklar vardır. Tüm bu belirsizlikler Şiiilerde mehdînin geri döneceğine dair umutları güçlendirmiştir. Mehdi on iki imamın sonuncusudur ve günü geldiğinde ortaya çıkacaktır. Şii görüşüne göre imam, hatalarından arınmıştır, bu nedenle günahsızdır. Tüm yasal konularda en yüksek otoritedir ve ezoterik bilgiye sahiptir (Avcı, 2020: 134). XVI. yüzyılın hemen başında Safevi Devleti’ni kuran Şah İsmail, taşıdığı iddia edilen nitelikleriyle mehdî tasvirine uymuş, askerî zaferleri, soyunu Musa Kazım’a dayandırması bu inancı güçlendirmiştir. O, beklenen kurtarıcı olarak, gam ve gussa dağıtacak, sevinç ve mutluluk getirecektir:

“Hatâyî Mehdî oldı
İmamlar cehdi oldı
Getür gitti gam gussa
Şazilik vaktı oldı” (632).

Kutup veya mehdinin vasıflarından biri de zaman ve mekâna bağlı olması, farklı şekillerde görünebilmesidir. Şah İsmail de Mansur ile dara çekilir, Hz. İbrahim ile ateşte yanar, Hz. Musa ile Tur Dağı'nda Allah ile konuşur:

“Mansûr ile dârda idim Halîl ile nârda idim
Mûsa ile Tûrda idim gâziler dîn şâh menem” (446).

Şah İsmail'in özellikle Doğu Anadolu Türkmenleri arasında taraftar bulmasının en önemli nedeni bu kitlenin heterodoks İslam inancına sahip olmasıdır. Eski Türk inançlarının derin izlerini taşıyan konar-göçer kitle, kitabi İslam'dan uzaktı. Geçmiş dönemlerde heterodoks inanca sahip çok sayıda sufi ve taraftarının idamı, ayaklanmalar bu kitlenin siyasi otorite tarafından sürekli bir gözetim ve baskı altında tutulmasına sebep olmuştur. Şah İsmail halkın bu hassasiyetini iyi kullanmış, şiirleriyle de bu yönde etkin bir propaganda yürütmüştür. Şah İsmail'in halifelerinin Doğu Anadolu'daki etkin faaliyetleri onu tarihî kişiliğinden uzaklaştırmış, efsanevi-menkıbevi bir kahraman figürüne dönüştürmüştür. Anadolu Türkmenleri Şah İsmail'in şahsında kendilerini bu sıkıntılarından kurtaracak ilahi misyona sahip mehdii görmüşlerdir. Bu kişi hem dinî hem de siyasi otoritenin sahibiydi. Bu katı inançla şah taraftarları kendilerini Şah İsmail'e adanmış, onun hakkında çeşitli menkıbeler oluşturmuşlardır. Bu menkıbelerde Şah İsmail on ikinci imamın gizli habercisi olarak görülmüştür. O, gizli imam adına siyasi mücadeleyi devam ettirecektir. Bu mücadele inananları tarafından desteklenmesi gereken adil bir mücadeledir. Mücadelenin lideri de mucizevi deneyimiyle ilahi misyonu yerine getirecek bir kurtarıcıdır (Glassen, 1971: 69). Bu inancın doğal sonucu olarak Şah İsmail sahib-i zamandır. Kendisine tüm insanlar itaat etmelidir. Allah tarafından gönderildiği için onun bir temsilcisidir. Bu düşünce Şah İsmail'de kendisine secde edilmesini istemesine kadar ileriye varmıştır:

“Allâh Allâh diyün gâziler gâziler dîn şâh menem
Karşu gelün secde kılun gâziler dîn şâh menem” (446).

Şah İsmail on sekiz bin âleme gönderilmiştir. O, zamanının en ileri geleni, kumandanı, lideridir. Bu düşünce niçin tüm hükümdarların kendisine itaat etmesi gerektiğini, ömrünün büyük bölümünü savaşlarla geçirdiğini anlamamızı sağlar:

“On sekiz min ‘âleme men gerdiş ile gelmişem
Ol sebebden Hak ile serdâr idüm serdâr idüm” (441).

Şah İsmail, devlet idaresinde siyasi gücün tek sahibidir. Şiirlerinde kendisini müminlerin emiri olarak görmesi bir abartı olarak görülmemelidir. Birçok beytinde benzer düşüncelerin farklı şekillerdeki anlatımı bu düşüncesinde son derece samimi olduğunu ortaya koymaktadır:

“İsmi İsmâ‘ildür hem zât-ı emirü’l-müminin
Yüzünü görgec hâric râzıdur daş olmaga” (512).

Mehdi olarak kabul edilen Şah İsmail, ilahi misyona sahip olduğu inancıyla giriştiği harekete güçlü bir ivme kazandırmıştır. Taraftarlarının fanatizme varan bağlılıkları, canlarını onun uğruna çekinmeden feda etmelerini sağlamıştır. Bu güçlü inanç Safevi Devleti ve onun kurucusu Şah İsmail’i dünya tarihinde az örneğine rastlanan biçimde hızla büyütüştür. Şah İsmail’in müritleri için mehdileri uğruna ölmek, doğrudan cennete açılan bir kapıydı. Bu motivasyon müritlerin besin kaynağıydı. Şah İsmail’in sözleri alelade sözler değildir. Bu sözler aslında kendisine de ait değildir. Hak, İsmail’in diliyle konuşmaktadır:

“Nefesi ehl-i dilün gevher-i cândur bilüne
Nutkımız kudret-i Hak revândur bilüne” (519).

“Şah İsmail, tıpkı İslam öncesi dönemlerde olduğu gibi hem dinî hem siyasî otoriteyi temsil etmekteydi ve ‘zıllullah fi’l-arz, naîb-i imam mehdi (imam gaib)’ gibi unvanlar taşıyordu” (Gündüz, 2008: 455). Onunla birlikte Şiilik İran’ın resmî mezhebi olmuştur. Bir gelenek halinde hutbelerde ilk üç halife ile Hz. Aişe’ye lanet okunmuştur. Kızılbaşlar kayıtsız şartsız genç liderlerine bağlanmışlardır. Osmanlı sultanlarının vergi ve askerlik hizmetleri karşısında bunalması, göçebe Türkmenlerin Hz. Peygamber (sav) torunlarından olan Şah İsmail’e karşı siyasi ve

dinî sadakatlerini arttırmıştır. Haydar'ın oğlu İsmail cihana geldikten sonra Allah yolunda savaşanlar varlıklarının farkına varmışlardır:

“Cihâni açdı sultan Haydar oğlu
İrişdi gâziler kevn ü mekâne” (511).

Şah İsmail geldikten sonra artık kimse şeytana uymamalıdır. Nitekim İsmail, “imam-ı reh-nüma”dır. Herkese yolun doğrusunu göstermek için gelmiştir:

“ ‘Azâzîl adlu şeytânun yeter tâklidine uyma
Elin dut Hak yolın görset imâm-ı reh-nümâ geldi” (551).

Mehdilik düşüncesi sosyal, siyasal, ekonomik sıkıntıların meydana geldiği, zulmün arttığı, adaletsizliklerin hüküm sürdüğü bunalım dönemlerinin ürünüdür. Böyle durumlarda halk tüm sorunlarını giderecek kurtarıcı birilerini düşünmüştür. Krizin ve kaosun sürdüğü dönemlerde mehdi inancı insanlara umut aşlamış, sığınak olmuştur.

“Zulümler, haksızlıklar, adaletsizlik gibi sıkıntılarla ezilen, bunalan siyasi ve idari düzensizliklerle şaşkına çevrilen ve sömürülen ayrıca tabiatın ve hayatın boğucu baskılarına dayanacak güce ulaşamayan kitleler kurtuluşu, kendilerini karanlıktan aydınlığa, sıkıntılardan huzura, haksızlıklardan adalete kavuşturacak bir kurtarıcının hayali ile yaşamayı çıkar yol say[mışlardır]” (Oruç, 2016: 17).

Şah İsmail de bu siyasi, sosyal ve ekonomik koşulları kendi lehine kullanmak için kutup/mehdi iddialarıyla ortaya çıkmıştır. Şah İsmail kendisinden önce ortaya konulan hükümleri yeniden yorumlamıştır. Halk, İsmail'in gönlündeki gizli ve ortaya çıkan her şeyin Hakk'ın malumu olduğuna, onun yeni iddialarının kendi düşünceleri değil, Hakk'ın emirleri olduğuna inanmıştır:

“Nâsîhâ ‘ayb eyleme miskin Hatâyî şî‘rine
Çün Hakka ma‘lûmdur gönlünde sırr u fâşlar” (311).

Sonuç

Şah İsmail'in içerisinde devlet çıkaracak kadar güçlü ve etkin bir tarikat olan Safeviyye tarikatı, Türk-İslam tarihinde önemli dinî ve siyasi hareketlerin merkezinde yer almıştır. Safeviyye tarikatı gücünü ortodoks (Sünni) İslam yorumuna karşı toplumsal tepkiden almıştır. Mevcut siyasi otoritenin kurallarına uymakta zorlanan veya uymak istemeyen heterodoks konar-göçer halktan gücünü alan bu hareket, kutup ve mehdi doktrini etrafında Şah İsmail'e bağlı bir kitle yaratmıştır. Dünyada bozulan düzeni yeniden tesis etmek, bu uğurda feda edilecek insanların mükâfatlarını diğer dünyada alacaklarına dair güçlü inanç Şah İsmail'le beraber güçlü bir siyasi teşkilat kurmuştur.

Anadolu'nun doğusunda kendisinden önce de etkin biçimde bulunan halk kitlelerini etkileyen Şah İsmail, siyasi otoritenin geçmişten beri eski Türk inanç sisteminin kalıntılarını saklamaya/yaşamaya devam eden konar-göçer Türkmen kitlelerine karşı tutumunu fırsata çevirmeyi başarmış, mevcut durumu büyük ve güçlü bir devletin kuruluşunda etkin biçimde kullanmıştır. Halk içerisindeki güçlü inanç, siyasi otoritelerin tutumları, kendi kişiliğini ilahi bir misyonla süslemesi bu başarısını hızlandırmıştır. Etrafında oluşturduğu kutup/mehdi algısı ona ilahi bir misyon yüklemiş, tüm düşünce ve davranışlarına bir meşruiyet kaynağı oluşturmuştur. Şiirleriyle ve etrafında kendisine bağlı halifeleri/müritleriyle ilahi misyona sahip olma, bozulan dinî ve siyasi düzeni sağlama, Allah adına konuşma/iş yapma inancını geniş bir coğrafyada bunları kabul etmeye hazır halka yaymıştır. Şah İsmail kutup/mehdi inancını ve içerisinde bulunulan zaman ve mekânın koşullarını iyi değerlendirmiş, Şeyh Safiyüddin'den beri bölgede etkin/güçlü biçimde yer alan Safevi tarikatından bir devlet çıkarmayı başarmıştır.

Şah İsmail ve Safeviyye tarikatı dinî, sosyal, kültürel hayatta değişimler meydana getirme iddiası taşıyan birçok harekette olduğu gibi bir taraftan belli kesimlerin şiddetli tepkisiyle karşılaşırken diğer taraftan kendisine son derecede bağlı bir kitle yaratmıştır. Bu uğurda verilen mücadeleler de aynı oranda mükâfat ve cezayı gerektirmiştir. Kısa sürede etrafına ördüğü kutsallık halesiyle büyüyen dö-

nemin mehdisi Şah İsmail, aynı şekilde Çaldıran yenilgisinden sonra kayıplara karışmıştır. Kutbun/mehdinin yenilgisi halktaki tüm inancı sarsmıştır. Mehdinin yenilmezliği, yeni düzeni sağlayacağına dair kati inanç Yavuz Selim ile beraber ilahi misyonu sorgulanır hale getirmiştir. Bu inancın sorgulanmaya başlanması, mücadelesini oğluna bırakmasına neden olmuştur. Bu anlamda mehdilik iddiasıyla mücadelesine başlama zamanını iyi belirleyen Şah İsmail, nerede durması gerektiğini de bilmiştir.

Şah İsmail'in kısa ve hareketli geçen hayatında, düşüncelerini şekillendiren en önemli unsur mehdilik iddiasıdır. Şah İsmail mehdilik inancını, dinî otoritesine siyasi iktidarı da katmak amacıyla kullanmıştır. Şah İsmail ideal bir devlet adamı, sosyal reformcu, dinin kurallarını hayata geçirecek mehdî olarak görülmüş, şiirlerinde de bu düşünce işlenmiştir. Şah İsmail'in Akkoyunlu Devleti'nin varisi olarak soylu bir aileye mensubiyeti, seçkin dinî lider dedesi Şeyh Safiyüddin'in varisi, Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Ali'nin soyundan geldiği iddiası, karizmatik ve olağandışı kişisel özellikleri onu “mehdilik/kutupluk” makamına oturtmuştur. O, sosyal, siyasal, ekonomik sıkıntıların meydana geldiği, zulmün arttığı, adaletsizliklerin hüküm sürdüğü bir dönemde siyasal baskı altında yaşayan Şia zümresinin, bir süreliğine de olsa, geleceğe ümitle bakmasını sağlayan bir güç olmuştur. Şah İsmail bu gücünü Erdebil tekkesi şeyhliğini, Akkoyunlu hanedanının varisliğini, siyasi ve dinî karizmasını zekâsıyla birleştirmesinden almıştır.

Sonnotlar

- ¹ Ocak (2010e: 230) velayet teorisinin İslam'ın tevhit inancıyla çeliştiğini ifade eder. Çünkü velayet teorisinde âdeta Allah'ın sıfat ve gücünü onun adına kullanan, ilahi vasıflara sahip bir “yarı tanrılar panteonu” vardır. Bu inanca göre veliler gaybî ve geleceği bilir, aynı zamanda farklı yerlerde bulunabilir, tabiattaki olaylara müdahale edebilir, hastaları iyileştirebilir, ölüleri diriltebilir.
- ² Şiirler, Adile Yılmaz tarafından 2001'de hazırlanan “Şah İsmail Hatâî Divânı'nda Dinî-Tasavvüfî Unsurlar” adlı doktora tezinden alınmıştır. Sayılar, şiirlerin bulunduğu sayfa numaralarını göstermektedir.

- 3 Çalışmamızda ortodoks kelimesiyle “çoğunluk tarafından kabul edilmiş, resmi İslam inancı”, heterodoks sözcüğüyle de “resmi İslam yorumunun dışında kalan din ve inanç” kastedilmiştir. Bu anlamıyla “kabul edilmiş resmi din anlayışına karşı olan yorumlar” heterodoks terimiyle karşılanmıştır. Heterodoks, İslam’ın merkezi inancına karşı bir tepki olarak oluştuğundan çoğunlukla sosyal tabanı baskı altındaki kitlelerden meydana gelir. Bu kitleler inanç bakımından güçlü mistik niteliğe sahip olmalarının da etkisiyle kendilerini kurtarmak için ilahi misyona sahip kurtarıcının geleceğine inanır.
- 4 Osmanlı dönemi kutub/mehdi doktrin merkezli hareketler ve merkezi siyasi otoritenin bunlara karşı tutumu için bk. Ocak, 1999.
- 5 “Lâ fetâ illâ Alî, lâ seyfe illâ zülfikâr”. Zülfikar Hz. Ali’nin iki tarafı keskin, ortası yivli kılıcının adıdır. Zülfikar, Hz. Peygamber’in Bedir Gazvesi’nde ele geçirilen ganimetler arasında kendisine ayırdığı kılıcıdır. Hz. Peygamber’in bu kılıcı Hz. Ali’ye, kesin olarak bilinmemekle beraber, genellikle Uhud Gazvesi’nde verdiği kabul edilmekte ve bu sırada, “Lâ fetâ illâ Alî, lâ seyfe illâ zülfikâr” (Ali’den başka yiğit, zülfikardan başka kılıç yoktur.) diye nidâ edildiği ileri sürülmektedir (Öz, 2013: 553).

Kaynakça

- Ateş, S. (2002). Kutub. *TDV İslâm ansiklopedisi C. 26*, Ankara: TDV Yayınları.
- Avcı, M. (2020). Şah İsmail als historische person. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (17), 129-140.
- Aydın, M. (2019). İslâmi gelenekte İsa-mesih inancı. *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 14 (28), 241-259.
- Ayğın, F. (2019). Geleceğe dönük kurtarıcı beklentisinin apokaliptik temelleri: Mesih/mehdi tasavvuruna ilişkin bir analiz. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 225-259.
- Baraç, M. (2019). *Mehdilik inancının hicrî 1-11. asırlardaki tarihi seyri ve günümüz Türkiye’inde anlaşılma biçimleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cebecioğlu, E. (2009). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Fatiş, E. (2017). Mehdi, mesih, kutup ve abdal inançlarına eleştirel yaklaşım. *Turkish Studies*, 12 (16), 203-218.

- Fığlalı, E. R. (1982). Mesih ve mehdi inancı üzerine. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (1), 179-214.
- Glassen, E. (1971). Schah İsmail, ein mahdi der anadoluischen turkmenen? *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 121, 61-69.
- Gölpınarlı, A. & Boratav, P. N. (2010). *Pir Sultan Abdal*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1969). *100 soruda Türkiye’de mezhepler ve tarikatlar*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Görgün, T. (2011). Tecdid. *TDV İslām Ansiklopedisi C. 40*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Gündüz, T. (2008). Safeviler. *TDV İslām Ansiklopedisi C. 35*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Gündüz, T. (2010). Şah ismail. *TDV İslām Ansiklopedisi C. 38*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Kaplan, D. (2008). Şiiliğın İnan topraklarında egemenliği: Safeviler öncesi arka plan ve Sefevi dönemi şiileştirme politikaları. *Marife*, 8 (3), 183-203.
- Kaplan, D. (2019). *Yazılı kaynaklarına göre Alevilik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kuran-ı Kerim Meali*. (2011). (Haz. H. Altuntaş & M. Şahin). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1999). *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler (xv.-xvii. yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2010a). Türk ve Türkiye tarihinde İslam’ı çalışmak yahut ‘arı kovanına çomak sokmak’. *Türkiye sosyal tarihinde İslam’ın macerası*. İstanbul: Timaş Yayınları. 13-34.
- Ocak, A. Y. (2010b). Kutb ve isyan: Osmanlı mehdici (mesiyani) hareketlerinin ideolojik arkaplanı üzerine bazı düşünceler. *Türkiye sosyal tarihinde İslam’ın macerası*. İstanbul: Timaş Yayınları. 44-56.
- Ocak, A. Y. (2010c). İbn-i Kemal’in yaşadığı xv. ve xvi. asırlar Türkiye’sinde ilim ve fikir hayatı. *Osmanlı sufiliğine bakışlar*. İstanbul: Timaş Yayınları. 44-52.
- Ocak, A. Y. (2010d). Türkiye tarihinde siyasal otorite ve sūfi çevreler: genel bir analitik bakış (xiii.-xvii. yüzyıllar). *Osmanlı sufiliğine bakışlar*. İstanbul: Timaş Yayınları. 71-110.
- Ocak, A. Y. (2010e). Evliya menakıbnameleri. *Osmanlı sufiliğine bakışlar*. İstanbul: Timaş Yayınları. 229-252.

- Oruç, M. C. (2016). *Mehdilik düşüncesinin İslam mezheplerindeki yansıması*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Şırnak: Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öz, M. (2013). Zülfikar. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 44*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Sarıçoğlu, E. (1997). *Dinlerde mehdi tasavvurları*. Samsun: Sidre Yayınları.
- Sarıçoğlu, E. (2003). Mehdi. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 28*, Ankara: TDV Yayınları.
- Temizkan, M. (2001). *Hatayî'nin şiir dünyası*. Yayınlanmamış doktora tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uludağ, S. (2008). Ricalül-gayb. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 35*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (2003). İslam inancında mehdi. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 28*, Ankara: TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (2007). Nübüvvet. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 33*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Yıldız, M. A. (2018). Tasavvufta mehdilik. *Turkish Studies, 13* (2), 653-667.
- Yılmaz Anıl, A. (2010). Şah İsmail-edebiyat. *TDV İslâm Ansiklopedisi C. 38*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Yılmaz, A. (2001). *Şah İsmail Hatâî divânı'nda dinî-tasavvûfî unsurlar*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.